

№ 30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу (рукопис). 1930 р.

2. Центральний державний історичний архів України (м.Київ). – Ф.59. – Оп. 1. – Спр.3996: Справа про надіслання кошовим Калнишевським Київському генерал-губернатору Глебову відомостей про наміри кримського хана схилити Запорозьке Військо до союзу з ним та приєднання до Кримського ханства і про нагороди Катерини II старшині. 1762 р.– Арк.1-17.

3. *Александров П.Г.* Унікальний документ з історії Підпільненської Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 1999.

4. *Андрєєва С.С.* Зв'язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738-1758 рр.) з запорожцями // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАНУ. – Т. 12. – К., 2006.

5. *Андрєєва С.С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2004.

6. *Грибовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004.

7. *Загоровский Е.А.* Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.ХХХІ. – Одесса, 1913.

8. *Князьков Ю.П.* Нові відомості про П.Калнишевського // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1990.

9. *Олійник О.* До причин ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. –1992. – № 2. – С. 49.

10. *Полонська-Василенко Н.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен, 1965.

11. *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його „вольності”) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен, 1965.

12. Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.) // Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 45.

13. *Рябинин-Склярєвський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника „Полуднева Україна”, 1932) // *Малиюва Г.Л., Сапожников И.В.* А.А.Рябинин-Склярєвський: матеріали к біографії. – Одесса-Киев, 2000. – С.83-178.

14. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.

15. *Соловьєв С.М.* История России с древнейших времен. Т.27-28 / Отв. ред. И.Д. Ковальченко // Соловьєв С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн. XIV. – М., 1994.

16. Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne, par MM Le Clerc. – Paris, Versailles, 1783-1792. Livre VI. Observations interessantes sur l'Ukraine, la petite Russie et ses Habitans. – P. 77-110.

17. Recueil des instructions donnees aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traites de Westphalie jusqu'а la Revolution francaise. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9. Russie. 1749 – 1789. – Paris, 1890. – P. 8-10.

О. М. Посулько

П.КАЛНИШЕВСЬКИЙ І БОРТЬБА СІЧІ З ГАЙДАМАЧЧИНОЮ

У сучасній україністиці постать останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського займає достойне місце (про що свідчить і дана наукова конференція). Втім, попри намагання позбавитися впливів „радянської історичної науки”, залишаються деякі оцінки та підходи, які вступають у певне протиріччя. У даному випадку таку собі „несумісність” можна спостерігати у загальному позитивному ставленні і характеристиці, які подають історики і гайдамацькому рухові, і особі останнього кошового, який об'єктивно з цим рухом боровся. Проблема, безсумнівно, в першу чергу полягає у дискусійності теми гайдамаччини, що і зумовило наш інтерес саме до цієї сторінки в житті П. Калнишевського.

© Посулько О. М.

Згадки про П. Калнишевського в офіційному діловодстві Коша пов'язують з початком 50-х років XVIII ст. [6; с. 124]. Як відомо, саме в цей час піднялася нова хвиля гайдамацької активності. Все частіше в скаргах польських та турецьких підданих звучала інформація про запорожців – учасників гайдамацьких наскоків. Крім того, наголошувалося постійно, що це – російські піддані. Як наслідок – російський уряд почав вживати активних заходів, які мали б продемонструвати сусідам бажання Росії вирішити дану проблему, що в свою чергу було неможливо без залучення адміністрації самої Січі. Як одна з форм боротьби виникає ідея створення запорозьких роз'їздних команд, які б шукали гайдамацькі сховища безпосередньо в степу. У якості керівника такого загону ми і зустрічаємо прізвище тоді ще осавула П. Калнишевського. Наприклад, в травні 1754 р. він посилався до бугогардівського полковника з наказами від Коша про вживання заходів для запобігання нападам запорозьких загонів, які гуртувалися на території паланки, на татарські, турецькі і польські володіння [2; с. 656]. При цьому П. Калнишевський в Кіш доповідав, що хоча він оприлюднив документ із заборонами, і сам наказував щоб ватаги розходилися, але ніхто його не послухався. Більше того, писаря і добушуа побили, а осавула лаяли і говорили, що „от воровства як с турецькой, так и с полской сторон, пока славі не учинять, не перестанут” [2; с. 657]. Кіш погрожував, що винних буде судити не самостійно за давніми звичаями, а згідно розпоряджень Сенату віддаватиме під суд до Глухова, де у якості покарання визначалося заслання до Сибіру.

Підтвердження цим словам бачимо далі. 20 червня того ж року в Глухів відсилали з супровідними документами чотирьох козаків, яких було спіймано в степу командою П. Калнишевського [2; с. 663]. Тоді ж Кіш звітував і перед Генеральною військовою канцелярією про заходи боротьби і про сутичку команди Калнишевського із гайдамацьким загonom. Між іншим зазначалося, що при зіткненні чотири особи з команди осавула вбито, а троє поранено [2; с. 673].

4 вересня 1754 р. Кіш знову дає Калнишевському інструкцію про відрядження його команди в Гард. Інструкція досить детальна, оскільки справа набувала неприємного для Січі вигляду. Постійні скарги з боку татар і поляків доходили вже не лише до гетьмана К. Розумовського, київського генерал-губернатора, але й до імператорського двору, в результаті чого отримано цілу низку наказів з різних установ про необхідність боротьби з боку Січі. Тому Калнишевському треба було виступати в Гард, звідати понад Бугом до лиману і знову піднятися вгору понад Дніпром для здійснення розвідки [2; с. 709]. Далі вказувалося, що слід зібрати озброєних козаків „самых хазяїнов” і переловити злочинців [2; с. 709]. Навіть тим, хто переховував у себе гайдамаків, Кіш погрожував смертною карою. Вже в даному визначенні „самых хазяїнов” – вказується і на соціальне розшарування, і на прошарок, який став опорою для керівництва Січі.

29 вересня 1754 р. Кіш доповідав в Київську губернську канцелярію про виконання вищезгаданих урядових розпоряджень по боротьбі з гайдамацькими розбоями в краї. Серед іншого зазначалося, що команда П. Калнишевського за наказами К. Розумовського та ордерами самої губернської канцелярії 5 вересня вийшла з Січі для розшуку винних і повернення награваного майна скривдjenим. Додавалося, що осавул має повідомити всіх козаків про офіційні накази і заходи і доповісти в Кіш про свої дії [2; с. 583-584].

Та не лише кошовій старшині виявилася підпорядкованою команда П. Калнишевського. На західних володіннях Війська Запорозького на початку 50-х рр. розмістилася Нова Сербія, яка в силу географічного розміщення (в основному північно-західна частина сучасної Кіровоградської області) мала постійно справи з гайдамацькими наїздами. Адже тут знаходилися ліси Чута, Нерубай, Чорний – відомі місця передислокації гайдамацьких загонів. Це викликало створення у 1756 р. комісії у гайдамацьких справах [8; с. 61]. Саме в дану комісію надходили скарги звідусіль, донесення від різних військових частин, що займалися пошуком ватаг. Власне, і самі новосербці як військові мали нести прикордонну службу і підтримувати спокій в регіоні. Проте, керівництво Новосербського корпусу намагалося перекласти проблему боротьби з гайдамаччиною на плечі запорожців [8].

Тому іноді П. Калнишевському як керівнику пошукового загону доводилося бути у подвійному підпорядкуванні. Так, 17 грудня 1757 р. командир Новосербського корпусу І. С. Хорват відправив ордер П. Калнишевському – „от Войска запорожского с выкомандированою для сыску и поимки и искоренения гайдамак командою” [7; арк. 1]. Зі змісту ордера зрозуміло, що осавул звертався до Хорвата з проханням дати дозвіл повернутися в Кіш, оскільки провіанту і коштів козаки з собою брали на місяць, а термін цей вийшов і тепер мають труднощі з даного приводу. Хорват обурювався, що, мовляв, з Малоросії козаки сюди відряджаються з припасами на третину року, „а не так, как вы с командою безрассудно с Коша отправлены”. З цього генерал-лейтенант робив висновок, що „от вашей команды нет охоты по должности и законам в сих местах исполнения чинить” [7; арк. 1 зв.]. В кінцевому підсумку Хорват дозволяв команді повернутися на Січ, а на шляху слідкувати, щоб новосербцям підлеглі Калнишевського не чинили образ.

Можна припустити, що П. Калнишевський навряд чи був задоволений своєю місією, яка змушувала

його виступати у тривалі походи, та ще й викликала до нього неприязнь з боку сіроми. Та і надалі ми бачимо його у такій якості. Так, у 1762 р. до нього звертався київський генерал-губернатор І. Глебов. Зокрема, в листі вказувалося, що Січ взяла на себе зобов'язання викоринити гайдамаччину і генерал-губернатор давав певні настанови. Калнишевському рекомендувалося робити регулярні роз'їзди, зі спійманими чинити „по закону”. Наголошувалося окремо на потребі захисту купецтва. Оскільки за зовнішніми показниками не завжди можна було відрізнити гайдамаку від добропорядного козака, то йшла мова про необхідність обов'язкового забезпечення проїздними документами козаків, які у справах бували на території Правобережжя [3; с. 320] Крім того, у листі згадувалося про непрості стосунки, які склалися у запорожців з жителями Нової Сербії і Новослобідського козачого полку.

Справа в тому, що названі військово-територіальні одиниці розміщені були на землях, які Січ вважала своїми. Сусідство обернулося постійними взаємними претензіями, порубіжними непорозуміннями. Зокрема, вирішення даної проблеми стало одним з пунктів прохань запорожців до центральної влади, з чим до Петербургу їздила не одна козацька депутація, учасником яких був і П. Калнишевський. Так от, у названому вище документі, І. Глебов згадує знову про конфлікт між козаками і Новослобідським полком, жителі якого втрутилися у запорозькі володіння. Між іншим зазначалося, що коменданту фортеці святої Єлизавети М. Муравйову наказано вивести новослобожан з „запорозьких дач”, але і козаки при роз'їздах тепер нехай не завдають прикрощів місцевому населенню і захищають його також від гайдамаків [3; с. 320]

Отже, П. Калнишевський з самого початку активізації гайдамацького руху в 50-х рр. XVIII ст. стає одним з головних представників Коша у боротьбі з даним явищем. Декілька років поспіль саме він очолював роз'їзні команди, впроваджував політику Січі безпосередньо на місці у стосунках з новосербцями, новослобідськими поселенцями, торговим людом. Все це було непросто для осавула, який керуючись настановами Січі, часто викликав проти себе незадоволення з боку простого козацтва і учасників гайдамацьких ватаг. Та найбільше випробування лягло на плечі П. Калнишевського уже у якості кошового. Ми маємо на увазі 1768 рік. Зрозуміло, що саме козацька сірома стала основною бойовою складовою гайдамацьких загонів. Як тільки стало відомо про неспокій на Правобережжі, 24 червня 1768 р. київський генерал-губернатор Ф. Воейков особисто звернувся до кошового з наказом про нагляд за козаками. Зокрема, в листі згадувалося, що повстаннями охоплені Чигирин, Уманщина, Смілянщина. Відомо, що „вождем” повсталих є запорозький полковник М. Залізняк, з яким перебуває близько тисячі козаків. Залізняк закликає до бунту і цим „поношение и безславию Войску Запорожскому наносит” [3; с. 356]. У зв'язку із зазначеним, П. Калнишевському наказувалося перевірити наявність особового складу військової старшини і тримати козаків під контролем.

Очевидно, наперекір власному бажанню, П. Калнишевський все ж потрапив до виру подій. Його ім'я, наприклад, згадувалося і у зв'язку із міфічним указом імператриці із закликом до знищення „ляхів і жидів” [3; с. 370]. Документ був, мовляв, підписаний і кошовим (пізніше, під час слідства над учасниками Коліївщини, урядова комісія, замовчуючи інформацію про ймовірний царський указ, робитиме наголос на чутках про наказ кошового, представляючи таким чином Січ як головного винуватця катастрофи [12; с. 488]). Про це, наприклад, доповідав у Січ 2 липня того ж року запорожець Семен Галицький, який під час нападу на Балту перебував там у справах Коша. При тому С. Галицькому довелося переконувати місцеву балтську адміністрацію, що Кіш і кошовий ніколи таких розпоряджень не давали. До речі, сам Семен бачив нападників і запевняв, що то не запорозькі козаки, бо не вміють „по войсковым запорожским обычаем лошади оседлать... ратища в руках держать и лошадей навьючить” [3; с. 371].

Втім, такі свідчення були малопереконливими, оскільки звідусіль надходила інформація про участь запорожців у повстаннях. Тому 2 липня 1768 р. Ф. Воейков знову пише в Кіш про напад на Голту і у зв'язку з цим віддає наказ про заборону козакам відлучатися зі своїх місць [3; с. 373]. Даний наказ П. Калнишевський підтвердив в Січі 9 липня [3; с. 591].

У документах Коша можна зустріти звернення і накази адміністраторів різного рівня і рангу, які мали хоч якийсь відношенн до вирішення даної проблеми. 12 липня наказ про приборкання гайдамаків віддає кошовому імператриця. Вона пише, що „с крайним удивлением” взнала про свій міфічний указ про боротьбу з барськими конфедертами, чутки про який розповсюджують повсталі. Імператриця, мовляв, і уявити не може, що кошовий і його підлеглі „могли пренебречь и позабыть подданнической и присяжной к нам долг”, адже Росія гарантує вольності Січі і „защищает ея силами нашими от внутренних ея возмутителей” [3; с. 393]. Можна лише уявити з якими відчуттями сприймав ці слова П. Калнишевський, який і у якості депутата до двору, і у якості кошового не один рік безуспішно боровся за повернення чи хоча б збереження запорозьких земель і окремих привілеїв! Далі Катерина не менш лицемірно вказувала на необхідність безжалісно карати винних, але з огляду на її „человеколюбие и матерне... сердце” кошовому

давався наказ відкликати терміново всіх козаків з повсталих загонів „ібо раскаяние может еще по крайней мере уменьшить к ним тягость праведного нашего гнева” [3; с. 394]. Війську Запорозькому повелівалося „жить в покое, тишине и добром согласии между собою, так и с окрестными народами”. Насамкінець, імператриця висловлювала сподівання на вірність війська, „...а особливо на твое, кошевого атамана... похвальное и ревностное попечение” [3; с. 394].

Дійсно, кошовий опинився „між молотом і наковальнею”. З наказами, листами, проханнями до нього звертаються і російські чиновники, і турецькі та польські підлегли, не говорячи вже про найвищу його відповідальність перед урядом. Проте, ситуація виходить з-під контролю. Запорожців неможливо вже втримати у покорі. Навіть ті, хто не приймає безпосередньої участі у повстанні, щиро співчують колишнім побратимам. Наприклад, 21 вересня 1768 р. кошовому рапортує бугогардівський полковник Мусій Головка про відмову козаків переслідувати залишки гайдамацьких загонів, які вступили на запорозькі вольності [3; с. 462]. Кошовий у відповідь надсилає в Гард ордер про притягнення до відповідальності тих, хто відмовився виконувати наказ полковника [3; с. 594]. Без сумніву, всі ці заходи не додають популярності П. Калнишевському серед товариства. Абсолютно логічно припустити, що Січ стає схожою на киплячий котел, в якому примусом притлумлюється „пара” емоцій і незадоволення. В кінці кінців це спричиняє вибух.

У даному випадку ми маємо на увазі бунт 1768р. Згадка про цю подію зустрічається у багатьох працях, присвячених історії Нової Січі чи постаті П. Калнишевського, але, на нашу думку випадок не достатньо проаналізований. Чи не найуважливіше до сюжету поставився В. Голобуцький, але джерелом інформації для нього стала стаття катеринославського архівіста В. Грекова – „Бунт сіроми на Запорозжі 1768 р.”, опублікована у одному з чисел „Записок історико-філологічного відділу ВУАН за 1927 р. Звернувшись до цієї статті, яка доповнюється публікацією 24-х документів з колишнього губернського архіву Катеринославської губернії, що в тій чи іншій мірі стосуються згаданої події, ми побачили вказівку ще на одну археографічну публікацію. Мова йде про низку документів з того ж архівного зібрання, опубліковану у 1904 р. Н. Терновським у „Віснику Катеринославського земства” з 25 по 31 число. Загальна назва підбірки „До історії Запорозького краю”, 8 документів якої розкривають суть справи [10]. Відразу зауважимо, що рівень публікації документів даних авторів різний. У Н. Терновського допущено чимало помилок, на що він пізніше сам вказав, в переважній більшості документи опубліковані частково, а головний зміст передано словами автора. Проте, це не применшує їх вартості з огляду на нинішню втрату частини оригіналів.

Зовнішній бік справи виглядав так. 26 грудня 1768 р. ввечері близько 100 козаків-„сіромах” приймали участь у традиційному різдвяному кулачному бою, який переріс у криваве побоїще. Один з військових осавулів найактивніших п'ять осіб наказав взяти під арешт. У відповідь на ці дії зчинився бунт, в результаті якого було розгромлено пушкарню, звідки звільнено не лише п'ятьох „колег” по розвагам, але й інших заарештованих „по важным делам” (цілком вірогідно – колишніх гайдамаків)[10; с. 784]. Всі разом тепер вирушили громити будинки кошового і старшини, а їх самих погрожували вбити. Майже всі праці, що згадують дану історію, облетіла „крилата” фраза з рапорту капітана Жовтого гусарського полку Марковича до генрал-майора О. С. Ісакова про те, що кошовий зі старшиною тікали з Січі, причому Калнишевський це здійснив „через верх потолошный” [10; с.784]. А у А. Скальковського (а за ним цю інформацію повторюють і П. Єфименко, і В. Голобуцький) кошовий взагалі рятувався, переодягнувшись у чернечу рясу [9; с. 443]. Втікачі знайшли притулок у Новосіченському ретраншементі і звернулися за допомогою. Згадуваний капітан Маркович, який перебував там у своїх справах, „отставил от себя с кармана часы и кошелок с денгами”, пішов на розмову з бунтівниками [10; с. 784]. Він умовив товариство обрати собі нового кошового і старшину, якщо їх не задовольняли попередні. Швидко було обрано Пилипа Федорова, якого Маркович просив вгамувати бунтівників. Після такого наказу основна маса розійшлася по куреням, але чоловік 300 не залишилися вдоволеними таким результатом. Цей момент Маркович визнав як влучний аби напасти на бунтівників. Що і було зроблено на чолі з ним та П. Калнишевським. Під їх командуванням перебували вірні кошовому козаки, а також підтримку артилерією надав новосіченський гарнізон. В інших опублікованих документах зі слів очевидців подана інформація про те, що досить легко справилися з бунтівниками, оскільки, обравши старшину, вони пиячили в Січі. Близько 40 незадоволених було вбито, 50 – посаджено до ями, інші – втекли в степ [10; с. 785].

Випадок наробив чимало клопотів. Новоросійський генерал-губернатор О. С. Ісаков повідомив про нього графа П. Рум'янцева, який видав наказ про слідування чотирьох полків на Січ. Але вже дійшла інформація про придушення бунту, тому указ скасовано. Проте, ні місцеве російське керівництво, ні кошовий зі старшиною не почувалися спокійно. Надзвичайний інтерес представляє секретне донесення секунд-майора Л. Мікульшина (коменданта новосіченського ретраншементу) О. С. Ісакову від 3 січня

1769 р., в якому він від імені П. Калнишевського просив відрядити на Січ команду регулярних військ. При цьому Мікульшин пояснював, чому кошовий з цим не звертається особисто: мовляв, сам він неписьменний для особистого звернення, а якщо доведеться диктувати прохання писарю, то про це дізнається товариство і з огляду на наявні погрози, його б чекала смертельна розправа. Також кошовий бідкався, що якщо раптом на Січ було б здійснено напад ворога, то він не впевнений, що колишні бунтівники не усупільняться з „неприятелми зделать отечеству нашему какой вред” [10; с. 785]. На цьому хотілося б зупинитися детальніше. Наприклад, у П. Єфименка при описі цих різдвяних подій зазначається, що бунт зчинився після того, як кошовий оприлюднив інформацію про найближчі військові дії з Туреччиною [6; с. 125]. Як видно з документів, такі факти не згадав у своїх донесеннях кошовий, але у приватній розмові з Л. Мікульшиним саме це і хвилювало його. Близька перспектива війни, недавня розправа з гайдамаками підбурювали козацтво до бунту і кошовий навіть не міг передбачити наслідки цього незадоволення.

Розстановка сил, настрої Запорожжя, ймовірність найближчим часом військових дій найбільше хвилювала і російське керівництво. У січні граф П. О. Румянцев звернувся до козаків із закликом покоритися і продовжити „неустанние свои попечения об отражении стремлений врагов отечеству...” [1; с. 574].

Самим же Калнишевським було організовано загоны, які в степу вишукували тих, хто втік з Січі. Також створювалася слідча комісія, до якої ввійшли представники старшини – В. Пишмиц, Я. Качалов, А. Вербецький, О. Верменко і майор Л. Мікульшин, а сама вона працювала в Новосіченському ретраншементі [5; с. 214]. У згаданому секретному донесенні Мікульшина говорилося і про те, що Калнишевський взагалі-то „к разбирательству камиссию начать крайне опасен, по той причине, чтоб ... не последовало б от них болшого бунта” [10; с. 785]. Дане слідство велося з 16 лютого по 23 березня 1769 р. і не закінчилося, оскільки П. Румянцев наказав передати справу до Генеральної військової канцелярії [5; с. 215].

Зрозуміло, що опис подій у В. Грекова і В. Голобуцького має суттєві відмінності. Автори акцентують увагу на різних нюансах, що змінює оцінку подій. В роботі В. Голобуцького, опублікованій у 1961 р., відразу вказується на хибність позиції „буржуазного” історика В. Грекова, випадок подається як один з проявів класової боротьби, старшина представляє собою „пожадливых эксплуататорів і гнобителів”, а сірома – „носія славних бойових традицій Запорозької Січі” [4; с. 401]. Розуміючи ідеологічні настанови, у яких змушений був робити свої оцінки В. Голобуцький, все ж не можемо з ним погодитися в оцінці позиції В. Грекова, який „відмовляючись пояснити причини повстання 1768 р. існуючими непримиренними класовими суперечностями, шукав коріння повстання в сфері національних ознак” [4; с. 397]. Якраз соціальні протиріччя як основу конфлікту і визначав В. Греков у своїй статті. Єдине, в чому обидва автори однакові – це безпосередній зв’язок зазначених подій із гайдамаччиною і позиція кошового відносно даного явища. В Голобуцький називає бунт 1768 року подією, безпосередньо пов’язаною з Коліївщиною і вважає його одним із найзначніших епізодів класової боротьби на Запорожжі [4; с. 397]. В. Греков навіть детальніше зупиняється на характеристичі цього зв’язку. П. Калнишевського він називає „грозою гайдамаків”, відзначаючи такі заходи боротьби, як організація спеціальних каральних загонів, форпостів, жорстокі покарання винних [5; с. 220].

Незадоволення з приводу необхідної участі у каральних загонах була також однією з причин ненависті сіроми до свого кошового і старшини. В. Голобуцький наводить цілий ряд прикладів конфліктних ситуацій, пов’язаних з відмовою бідного козацтва брати участь у каральних операціях восени 1768 року [4; с. 396]. Кошовий зі старшиною змушені були вживати певних заходів з цього приводу, адже ще влітку 1768 р. російська влада домоглася від січовиків своєї присяги, в якій козаки обіцяли боротися з гайдамаччиною [4; с. 397]. Все це лише посилювало незадоволення козацтва своїм безпосереднім керівництвом.

П. Калнишевський, за висловом В. Грекова, переживав трагедію. Дослідник наводить документи, які свідчать, що у грудні 1767 р. П. Калнишевський двічі відмовлявся від кошеводства. Не можна знімати з рахунку віковий фактор, адже кошовому на той час було вже під 80 років, але і соціальна напруженість і труднощі становища самої Січі, очевидно, не додавали ентузіазму. Будучи досвіченим політиком, наділеним від природи дипломатичним талантом, Калнишевський, мабуть, вже напередодні подій 1768 р. відчував всю складність ситуації. Та ніякі його таланти і вміння не дали можливості врятувати Січ і гайдамаччина та участь у ній козацтва стали однією з легітимних причин, на які посилався уряд при ліквідації козацької вольниці.

Відсутність документів особистого походження не дають можливості чітко говорити про власну позицію кошового відносно гайдамаччини. Але дотичні свідчення вказують на досить щире несприйняття

П. Калнишевським даного явища і розуміння ним негативних наслідків, які запорожці і отримали за свою участь у вищеописаних подіях. Чого більше було в позиції кошового – державного примусу, станової ворожості, особистої відрази – навряд чи ми до кінця зрозуміємо. Але при оцінці гайдамацького руху не можна знімати з рахунку все ж і ставлення козацької старшини і її бачення проблеми.

Література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т.І. – К., 1998.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т.ІІІ. – К., 2003.
3. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів – К.: Наукова думка, 1970.
4. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734 - 1775). Вид. 2. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
5. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 210 – 240.
6. Ефименко П. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691 – 1803 // Український історичний журнал, 1990. - № 12. - С. 122- 131.
7. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукописів. – Ф. ІІ. Хронологічний каталог (50-60 рр. XVIII ст.).- Од. зб. 5844.
8. Посушко О. М. До історії гайдамацького руху у 50-60-х роках XVIII століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. Вип. 2. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – С. 61 – 74.
9. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького/ Перекл. з рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
10. Терновский Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. - № 26. – С.784 – 789.
11. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр.). – К.: Вид-во при Київському державному університеті, 1989.
12. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005.

О. В. Іващенко

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Наш земляк був не лише видатним дипломатом, але й умілим воєначальником. Вже в юні роки він зарекомендував себе на Січі вправним вояком, який не тільки відмінно володів всіма видами холодної та вогнепальної зброї, а й неабияким хистом бойової стратегії. Саме завдячуючи цим якостям, Калнишевський, або як його називали запорожці-Калниш, часто керував військовими загонами козаків, які ходили в небезпечні походи проти турок і татар, обирався на різні старшинські посади, а пізніше очолював Запорізьку Січ.

Якраз за отаманства Калнишевського, очолювані ним козаки в запеклих боях з ворогом під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. покрили себе невмирущою славою. Необізнаність росіян у веденні бойових дій з татарами комплексувався величезною підмогою запорожців, які зміли вистежити ворога, знали і вчасно могли розгадати підступні азійські військові хитрощі, знали місце розташування в Дикому степу і в Кримському ханстві населених пунктів, шляхів, криниць, тощо.

На початок 1769 р. запорізьке військо складалось з 7,5 тис. вершників і 5,8 тис. піших козаків, свідченням російських полководців, під час війни 1768-1774 рр. саме запорізька кіннота відіграла провідну роль у боротьбі з татарами, а козацькі чайки становили кістяк російського флоту, якого до речі на початок війни в Азовському і Чорному морях в росіян взагалі не існувало.

Потрібно наголосити, що війна й називалася російсько-турецькою, але велася з російської сторони в основному військовими силами, які базувалися на Гетьманщині, Запоріжжі та Дону. Іншими словами, з турками воювали українці, вчорашні козаки, забриті в пікінерські та гусарські полки, зодягнені в

© Іващенко О. В.